

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 351.853 (477) (06)

*В.В. Вечерський***ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ:
ПЛАНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ**

Стаття присвячена питанням розроблення планів організації території заповідників, які, відповідно до актуальних змін законодавства, трактуються як науково-проектна документація, що визначає межі, зони охорони, обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою території заповідника, а також заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища. У статті визначено основні засади організації розроблення цієї документації, її склад та зміст.

Ключові слова: заповідник, пам'ятка, територія, охорона культурної спадщини, науково-проектна документація.

У 2010 році внесено принципово важливі зміни до Закону України «Про охорону культурної спадщини», які стосуються питань створення, правового режиму та основних засад функціонування державних історико-культурних заповідників. У Законі з'явилися нові статті 33, 33-1, 33-2, 33-3, присвячені цим питанням. Закон чітко розділив два поняття – історико-культурний заповідник та історико-культурна заповідна територія. Заповідник – це комплекс (ансамбль) пам'яток з усією сукупністю компонентів, що становить культурну, історичну та наукову цінність, просторово, планувально і функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами, оголошений в установленому порядку історико-культурним заповідником державного або місцевого значення. Принципово важливим моментом є те, що території заповідників належать до земель історико-культурного призначення, для яких встановлюються спеціальні умови, вимоги та обмеження щодо використання, здійснення містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, проведення будівельних, меліоративних, шляхових, земляних та інших робіт. У зв'язку з цим постає проблема критеріїв визначення територій заповідників та регламентації використання їх.

Законом передбачено, що ці питання має розв'язувати спеціальна науково-проектна документація – План організації території історико-культурного заповідника. Саме в Плані організації території визначаються межі території заповідника, зони охорони, обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою території заповідника, а

також заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища. Регламентація розроблення такої науково-проектної документації є вкрай важливою для розвитку заповідної справи в Україні. Тому Законом встановлено, що зазначена документація розробляється в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Дослідженню цих питань присвячено низку наукових публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Це праці Л. Прибєги [1, 181-186], О. Попельницького та Р. Осадчого [2, 246-260], Ю. Фурманової та М. Остапенка [3, 148-159], Є. Водзинського та Є. Тимановича [4, 275-298]. Проте першою серйозною науково-методичною розробкою цієї теми в Україні була праця київського інституту КиївНДПмістобудування, який видав у 1971 р. схвалено Держбудом УРСР методичку щодо складання проектів планування міст України з історико-архітектурними заповідниками і комплексами пам'яток архітектури [5]. Тут було узагальнено досвід науково-проектних робіт по Луцьку, Києву, Чернігову, Ромнах, Львову, Полтаві, деяких інших містах, але головне – по Кам'янцю-Подільському. Це – один із найперших методичних документів, у якому було чітко вказано, що наявність у містах архітектурної та містобудівної спадщини висуває особливі вимоги до складання проектів розпланування та забудови таких міст [5, 7]. Так само чи не вперше чітко і ясно було проголошено, що зберігати потрібно не тільки самі пам'ятки, їх комплекси, а й ландшафт, розпланування, забудову, силуети й панорами старовинних міст. Для всебічного урахування специфічних пам'яткоохоронних потреб вимагалось проводити відповідні дослідницькі й проектно-дослідницькі роботи. У розглянутих рекомендаціях визначено склад і характер виконання текстових і графічних матеріалів цих робіт. Визначено вимоги до встановлення меж територій пам'яток архітектури, їх комплексів, заповідників, охоронних зон та зон регулювання забудови. Цілоком правомірним був методичний принцип, згідно з яким будь-які межі слід визначати тільки на підставі історико-архітектурних й археологічних досліджень, з урахуванням довколишніх розпланування і забудови. Тут же досить докладно, як на ті часи, описано методичку визначення охоронних зон та зон регулювання забудови. Для заповідників оптимальним віддаленням межі охоронної зони визначено 700-750 м [5, 16-33].

Окремий розділ присвячено вимогам щодо визначення і врахування містобудівної цінності

розпланування і забудови історичних міст, запропонована категоризація будівель і споруд історичної частини міста. Для тих часів цією категоризацією будівель було оприлюднено дуже важливий методичний принцип: в історичному місті мають зберігатися не тільки пам'ятки архітектури, що охороняються державою, чи їх комплекси, але й масова забудова, що формує середовище [5, 37].

Окремий розділ присвячено визначенню зон видимості пам'яток архітектури та зон унікального міського ландшафту. При цьому запропоновано враховувати рельєф, гідрографію, а також особливості й пороги візуального сприйняття людиною різних об'єктів. Установлено також основні елементи візуального сприйняття пам'яток і комплексів: видові точки, вісі і фронти [5, 44-46]. Ці всі моменти дуже важливі для визначення охоронного зонування, а відтак – заходів із реконструкції на тих чи інших територіях історичного міста.

Питанням реконструкції історико-архітектурних заповідників та заповідних зон історичних міст присвячено основну частину обсягу «Рекомендацій». Було детально визначено архітектурно-розпланувальну організацію заповідників і заповідних територій з повним збереженням історично сформованого архітектурного середовища, формування туристських центрів і системи маршрутів, що потягло за собою спеціальні вимоги до вуличної мережі й організації транспорту в історичних містах, а також до принципів сучасного використання пам'яток. Значний обсяг у «Рекомендаціях» займає методика підготовки техніко-економічних обґрунтувань різних аспектів використання пам'яток, розвитку музеїв, стану житлового фонду, розвитку інфраструктури туризму, обґрунтування методики реконструкції з відповідними розрахунками тощо. Опрацьовано також питання особливостей озеленення територій історико-архітектурних комплексів у містах і навіть декоративного освітлення пам'яток архітектури.

Загалом розглянуті «Рекомендації» стали однією з підвалин формування в Україні сучасної методики історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень.

Протягом останніх 20 років автор публікації виконав чимало наукових досліджень з цієї тематики, результати яких опубліковано. Серед них найважливішими є ті, що присвячені заповідникам у Глухові [6, 7, 8] та Чернігові [9, 10], у тому числі й досвіду проектування генеральних планів їх розвитку. Аналізу загальних проблем заповідників та заповідних міст присвячено кілька статей автора [11, 12], а також розділ у фундаментальній монографії, присвяченій спадщині містобудування України [13, 106-117]. За останні 6 років під науковим керівництвом або за консультативною участю автора виконано низку генеральних планів

різних заповідників України: у м. Путивлі [14], у м. Києві (Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»), у селищі Мирне Мелітопольського р-ну Запорізької обл. (Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила») та с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл. (Державний історико-культурний заповідник «Тустань»).

Узагальнюючи всі ці напрацювання, доходимо висновку про те, що дотепер не було визначено порядку розроблення плану організації території історико-культурного заповідника, не унормовано склад і зміст цих матеріалів та не з'ясована методика їх розроблення.

Відтак метою цієї статті є визначити основні принципи розроблення плану організації території історико-культурного (історико-архітектурного, архітектурно-історичного, історико-меморіального, історико-археологічного, історико-етнографічного) заповідника (далі – заповідника).

Розробка виконана відповідно до законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про ратифікацію Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи», Земельного кодексу України, з урахуванням: Рекомендації щодо охорони історичних або традиційних ансамблів та їхньої ролі у сучасному житті (ЮНЕСКО, 1976 р.); Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.03.2002 р. № 318; ДБН Б.2.2-2-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування»; ДБН Б.2.2-3-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України».

План організації території заповідника має розроблятися науково-дослідними, проектними організаціями, спеціалізованими в галузі охорони культурної спадщини, на замовлення органу, до сфери управління якого віднесений заповідник чи адміністрація заповідника. Організацію розроблення, погодження та затвердження плану організації території заповідника забезпечує адміністрація заповідника. Вона на договірних засадах може доручити організацію цих робіт організації-проектувальнику плану організації території заповідника.

План організації території заповідника слід розробляти з використанням матеріалів Історико-архітектурного опорного плану відповідного

населеного місця та, у разі наявності, Історико-архітектурної інвентаризації забудови, зон охорони пам'яток, а також інших матеріалів досліджень культурної спадщини населеного місця.

План організації території заповідника розробляють як комплексну науково-проектну документацію, що містить:

матеріали історико-архітектурних, історико-містобудівних, археологічних та інших досліджень; обґрунтування і визначення меж та режимів використання території заповідника та зон охорони; визначення функціонального зонування території; пропозиції щодо заходів з охорони, використання, реставрації, реабілітації, музеєфікації пам'яток заповідника, збереження традиційного характеру середовища (у тому числі видів та етапності робіт); пропозиції щодо архітектурно-планувальної і ландшафтної організації території заповідника; пропозиції щодо транспортно-пішохідної схеми та туристично-екскурсійних маршрутів по території заповідника та в межах зон охорони.

План організації території заповідника доцільно розробляти у два етапи:

1) Концепція плану організації території заповідника;

2) План організації території заповідника.

У Концепції плану організації території заповідника розробляються принципи рішення щодо меж та режимів використання території заповідника, зон охорони, функціонального зонування території, заходів з охорони, використання, реставрації, реабілітації, музеєфікації пам'яток заповідника, архітектурно-планувальної і ландшафтної організації території заповідника, транспортно-пішохідної схеми та туристично-екскурсійних маршрутів.

У Плані організації території заповідника на підставі схваленої/затвердженої Концепції приймаються остаточні рішення з питань, зазначених вище.

Для невеликих за площею території заповідників категорії «а» План організації території заповідника може розроблятися в один етап.

Для цілей розроблення плану організації території заповідника, залежно від конкретних умов ландшафту, містобудівної структури, розташування, щільності, візуального та функціонального поєднання пам'яток та інших об'єктів культурної спадщини, ступеня збереженості традиційного характеру середовища, заповідники поділяються на три категорії:

а) заповідник, пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини якого створюють цілісний розпланувально-просторовий комплекс, для якого встановлюється єдиний режим охорони;

б) заповідник, пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини якого не створюють собою цілісного розпланувально-просторового комплексу; різні частини його території відрізняються за щільністю

розташування об'єктів культурної спадщини та ступенем збереженості традиційного характеру середовища, що обумовлює встановлення різних режимів охорони для різних частин його території;

в) заповідник, пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини, а також елементи антропогенного, природно-антропогенного чи природного походження, включаючи іноді окремі населені місця, розпорошені на значній території з різним характером середовища, що зумовлює поєднання різних режимів охорони, встановлюваних для окремих частин території заповідника, з іншими способами (розпланувальними, адміністративними тощо) збереження традиційного характеру середовища на тих територіях, на які не поширюються в повній мірі норми чинного законодавства щодо охорони культурної спадщини.

Визначення категорії заповідника має передувати розробленню плану організації території заповідника і є підставою для конкретизації умов, вимог та обмежень щодо охорони пам'яток та інших об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища, використання земельних ділянок, існуючої забудови, малих архітектурних форм й облаштування території, здійснення містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, проведення будівельних, меліоративних, шляхових, земляних та інших робіт.

Розроблення плану організації території заповідника будь-якої категорії включає:

дослідження історичного та містобудівного розвитку населеного місця (території), де розташований заповідник;

визначення меж території (територій) заповідника з урахуванням границь композиційно-видового впливу комплексу пам'яток заповідника;

з'ясування традиційної розпланувально-просторової структури, історичних парцеляції та функціонального зонування земельних ділянок, об'єктів та елементів забудови, природного ландшафту, облаштування, озеленення;

проведення, на підставі натурних обстежень, вивчення чинної містобудівної та землевпорядної документації, інвентаризації наявних об'єктів, елементів історичної розпланувально-просторової структури, меж та характеру використання земельних ділянок, об'єктів та елементів забудови, природного середовища, облаштування, озеленення, місць втрачених історичних об'єктів;

визначення об'єктів та елементів забудови, природного середовища, облаштування, озеленення, що обумовлюють виняткову культурну цінність та традиційний характер середовища, важливі історично сформовані візуальні зв'язки як у межах території заповідника, так і в його оточенні, а також об'єктів та елементів, які не становлять культурної цінності, не відповідають традиційному характерові середовища

або порушують зазначені візуальні зв'язки;

опрацювання, на підставі даних Державного реєстру нерухомих пам'яток України та переліків об'єктів культурної спадщини, переліків пам'яток і щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, охоронюваних археологічних територій на території заповідника та в його оточенні;

розроблення історико-архітектурного опорного плану заповідника.

Історико-архітектурний опорний план виконується на першому етапі розроблення плану організації території заповідника відповідно до вимог ДБН Б.2.2-3-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України».

Він складається з основного креслення на топогеодезичній підоснові у масштабі від 1:2 000 – 1: 5 000 до 1:10 000 – 1:25 000 (залежно від розміру території заповідника), додаткових схем і креслень (у разі необхідності), інших графічних та ілюстративних матеріалів та пояснювальної записки. На підставі Історико-архітектурного опорного плану визначаються і обґрунтовуються межі й режими використання території (територій) заповідника та зон охорони.

Планом організації території заповідника, крім загальних заходів, спрямованих на забезпечення соціокультурних потреб та функціонування заповідника, його розпланувально-просторового та функціонального зв'язку з оточенням, зокрема, визначаються:

функціональна організація території заповідника (функціональне зонування) з виділенням таких зон: заповідної – для зберігання і охорони найцінніших пам'яток і комплексів;

експозиційної – для стаціонарного експонування й використання в культурно-пізнавальних цілях пам'яток заповідника;

наукової – для проведення науково-дослідної роботи;

рекреаційної – для відпочинку та обслуговування відвідувачів;

господарської – для розміщення допоміжних господарських об'єктів;

туристично-екскурсійні маршрути, інформаційні осередки, пункти продажу сувенірної продукції, харчування, туалети, місця відпочинку відвідувачів.

Планом організації території заповідника, крім того, визначаються у разі необхідності:

об'єкти та елементи розпланування, забудови, природного ландшафту, облаштування, озеленення, території та відкриті простори, важливі для збереження виняткової культурної цінності та традиційного характеру середовища заповідника, які потребують суворого режиму охорони;

об'єкти та елементи забудови, природного ландшафту, облаштування, озеленення, функціональне призначення та зовнішні форми яких не підлягають зміні;

об'єкти та елементи забудови, природного ландшафту, облаштування, озеленення, функціональне призначення, способи використання та/або зовнішні форми яких підлягають зміні, реконструкції або перебудові відповідно до визначених умов та параметрів;

об'єкти та елементи забудови, облаштування, озеленення, які підлягають знесенню, видаленню або ліквідації;

елементи розпланування, ділянки доріг та вулиць, які підлягають реконструкції;

інженерні мережі та споруди, пропозиції щодо їх реконструкції;

місця відтворення цілком або частково втрачених об'єктів, елементів розпланування, облаштування, озеленення, важливих для традиційного характеру середовища;

місця створення (у разі необхідності) нових об'єктів та елементів розпланування, забудови, облаштування, озеленення, їх функціональне призначення та граничні параметри;

межі та призначення земельних ділянок;

вільні від забудови території, що підлягають збереженню, відновленню, облаштуванню та/або озелененню;

План організації території заповідника має складатися з наступних текстових, графічних та ілюстративних матеріалів:

Текстова частина (пояснювальна записка)

1. Історико-архітектурний опорний план
2. Межі й режими використання території заповідника.
3. Межі й режими використання зон охорони заповідника.
4. Перелік пам'яток та об'єктів заповідника.
5. Обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини заповідника.
6. Функціональна організація території заповідника, схеми руху транспорту й пішоходів, схеми туристично-екскурсійних маршрутів.
7. Обсяги і строки проведення робіт з благоустрою історико-культурного заповідника.
8. Заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища заповідника.
9. Перелік використаних архівних та бібліографічних джерел.
10. Додатки.

Графічні матеріали:

1. Історико-архітектурний опорний план (основне креслення відповідно до вимог ДБН Б.2.2-3-2008).

2. План організації території заповідника (основне креслення; при наявності великого обсягу графічної інформації – кілька креслень, на яких мають бути позначені: об'єкти, територія/території, зони охорони, функціональні зони заповідника, схеми руху транспорту й пішоходів, схеми туристично-екскурсійних маршрутів).

Ілюстративні матеріали

1. Історичні іконографічні та картографічні матеріали.

2. Фотофіксація об'єктів заповідника.

3. Фотофіксація території та зон охорони заповідника.

4. Проектні/передпроектні пропозиції (у разі необхідності).

Розроблений відповідно до зазначених вище вимог план організації території заповідника має пройти визначену законодавством процедуру рецензування, розгляду, погодження і затвердження.

Автор цієї публікації на основі викладених вище міркувань розробив на початку 2011 року (за участю колег з НДІ пам'яткоохоронних досліджень) проект нормативного акта «Порядок розроблення плану організації території історико-культурного заповідника». Після його затвердження необхідно буде опрацювати ще низку методичних рекомендацій, які в сукупності дозволять створити сучасну нормативно-методичну базу заповідної справи в Україні.

Посилання

1. Прибега Л.В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект. – К.: Мистецтво, 2009. – 304 с.

2. Попельницький О.О., Осадчий Р.М. Археологічні та етнографічні заповідники Великопольського і Нижньосілезького воєводств Польщі // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 3]. – К.: Фенікс, 2007.

3. Фурманова Ю.Г., Остапенко М.А. Ландшафтно-історическіе особенности и необходимость их учета при организации территории Национального заповедника «Хортица» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 2]. – Частина 2. – К.: АртЕк, 2007.

4. Водзинский Е.Е., Тыманович Э.В. Охрана исторической и природной среды Генуэзской крепости в Судак // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 2]. – К.: АртЕк, 2006.

5. Рекомендации по составлению проектов планировки городов УССР с историко-архитектурными заповедниками и комплексами памятников архитектуры. – К.: КиевНИИПградоостроительства, 1971. – 136 с.

6. Вечерський В.В. Проектування Глухівського заповідника у контексті розвитку туризму в краї // Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм і завдання національно-культурного відродження України». – Київ-Черкаси, 1992. – С. 115-116.

7. Вечерський В.В. Розроблення генерального плану розвитку Державного історико-культурного заповідника в м. Глухові // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали Першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. – С. 4-6.

8. Вечерський В.В. Актуальні проблеми розвитку Глухова

як заповідного міста // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – С. 6-9.

9. Вечерський В.В. Генеральний план розвитку Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 4]. – К.: Фенікс, 2008. – С. 387-412.

10. Вечерський В.В. Заповідник та заповідні території Чернігова: статус і перспективи // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – С. 8-11.

11. Вечерський В.В. Проблеми заповідних міст в Україні // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 163-164.

12. Вечерський В.В. Проблеми українських заповідників // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 3-4. – С. 16-20.

13. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.

14. Вечерський В.В. Генеральний план розвитку Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі / НДП містобудування. – К., 2006. – Рукоп. – 121 с., 3 арк. креслеників, 37 іл. (у співавторстві з Каштановою Т.М., Тупіком С.В., Ольшевським К.М., Лугіною Т.В., Пономаренко О.О.).

Вечерський В.В. Історико-культурні заповідники: плани організації території

Стаття посвячена вопросам разработки планов организации территории заповедников, которые, согласно актуальных изменений законодательства, трактуются как научно-проектная документация, определяющая границы, зоны охраны, объемы и сроки проведения работ по консервации, реставрации, реабилитации, музеефикации, ремонту и приспособлению объектов культурного наследия, благоустройства территории заповедника, а также мероприятия по охране и использованию объектов культурного наследия, сохранения традиционного характера среды. В статье определены основные принципы организации разработки этой документации, ее состав и содержание.

Ключевые слова: заповедник, пам'ятник, територія, охорона культурного наследия, научно-проектная документация.

Vecherskyi V.V. Historical and cultural reserves: plans for organizing the territory

Article is devoted to develop plans territory organization reserves who according to legislation treated as scientific project documentation defining border zone protection volumes and dates conservation work, restoration rehabilitation museification, repair and adaptations cultural heritage objects improvement of the reserve, as well as measures for the protection and use of cultural heritage, maintaining the traditional character of the environment. The article identifies the key principles of development of this documentation, its structure and content.

Key words: reserve, monument, territory, protection of cultural heritage, scientific and project documentation.

06.03.2011 p.